

Rupantaran : A Multidisciplinary Journal
 Vol. V : pp 125-137, September, 2021
 ISSN (Print) : 2091-0061, ISSN (Online) : 2738-9960
<https://doi.org/10.3126/rupantaran.v5i01.39876>
 Research Management Cell (RMC)
 Dhankuta Multiple Campus, Dhankuta
 Tribhuvan University, Nepal

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा लैङ्गिकता

उमादेवी गुरागाई^१

इमेल : guragainsita2014@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेख हृदयचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा लेखिएको स्वास्नीमान्छे उपन्यासको लैङ्गिकतासँग सम्बद्ध छ । सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एउटा नवीन समालोचनात्मक सैद्धान्तिक अवधारणा लैङ्गिकता हो । लिङ्गका आधारमा समाजद्वारा नारी र पुरुषबिच गरिने सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि विभेदलाई लैङ्गिकता भनिन्छ । यहाँ यसै मान्यताको आधारमा रही उपन्यासभित्र रहेको लैङ्गिक विभेदलाई विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । यसमा लैङ्गिक रूपमा उत्पीडित भई सीमान्तीकृत बन्न पुगेका नारी तथा उत्पीडक पुरुष पात्रको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । तत्कालीन समाजको स्वरूप पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा आधारित भएकाले सुरुमा नारीको पहिचान कमजोर भए पनि अन्त्यमा उत्पीडित महिला र पुरुष एकजुट भई उत्पीडनका विरुद्ध प्रतिरोध गरेर सीमान्तीकृत नारी समुदायको विजय गराइएकाले नारीको पहिचान शक्तिशाली भएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

मुख्य शब्दावली : लैङ्गिकता, प्रतिनिधित्व, पहिचान, उत्पीडित, सीमान्तीकृत

परिचय

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नीमान्छे (२०११) लैङ्गिक विभेदीकरणका सामाजिक समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको पहिलो नेपाली उपन्यासका रूपमा परिचित छ । प्रधानले यसमा नेपाली समाजमा नारीहरूले भोग्नुपरेका लैङ्गिक उत्पीडन र त्यसका विरुद्ध उनीहरूमा पैदा भएको प्रतिरोध चेतनालाई सशक्त ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा पितृसत्तात्मक सामन्ती संरचनाका कारण नारीहरूले पीडायुक्त जीवन भोग्नुपरेको तथा एउटी महिलाले अर्की महिलालाई दमन गरी उत्पीडनमा पारेको यथार्थतालाई देखाइएको छ । यहाँ शारीरिक, मानसिक तथा यौनिक पीडाले थड्थिलो भएर निरीह बन्न पुगेका नारीहरूको चित्रण गरेर नेपाली समाजका नारीहरूको वास्तविक अवस्थालाई उद्घाटन गरिएको छ । बहुपत्नी प्रवृत्ति पितृसत्ताको विशेषता भएकाले पुरुषले दुई वा सोभन्दा बढी श्रीमती ल्याउने, जेठी र उसका सन्तानमाथि दमन गर्ने, यौन सुख प्राप्तिका लागि बाहिर रखौटी राख्ने अनि एउटी नारीलाई अर्की नारीको सौताका रूपमा उभ्याएर उनीहरूबिच नै वैमनस्यता जगाई आफ्नो वर्चस्व कायम गर्ने पुरुषहरूको हैकमवादी प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गर्दै ती विकृतिलाई अन्त्य गर्नुपर्ने धारणा अभिव्यक्त गरिएको छ । अन्त्यमा लैङ्गिक सीमान्तीकृत नारीहरू एकजुट भई उत्पीडनका विरुद्ध प्रतिरोध गरेका र आफ्नो अधिकार स्थापित गर्न सक्षम भएकाले नारीको पहिचान शक्तिशाली भएको तथ्य प्रस्तुत भएको छ ।

१. लेखक सुकुता बहुमुखी क्याम्पस, मोरङमा नेपाली विषयको उपप्राध्यापक हुनुहुन्छ ।

विधि र सामग्री

प्रस्तुत लेखमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा लेखिएको *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको लैङ्गिकताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यहाँ पुस्तकालयीय अध्ययनबाट सामग्री सङ्कलन गरेर *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ। उपन्यास विश्लेषणको अवधारणा निर्माणका लागि लैङ्गिकतासँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक पुस्तकहरू र लेखहरूको प्रयोग गरिएको छ। *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासका बारेमा विभिन्न विद्वान्, विज्ञ तथा शोधार्थीहरूबाट गरिएका अनुसन्धानमूलक लेख रचना तथा स्वतन्त्र अध्ययनलाई सन्दर्भसामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यो साहित्यिक लेख एकैकाले यसमा गुणात्मक शोधदाँचाको प्रयोग गरिएको छ। त्यसमा पनि मुख्यतः पाठविश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ। *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको सूक्ष्म पठन गरेर यसमा लैङ्गिकताका सूचकको पहिचान गर्दै उपन्यासको विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

लैङ्गिक अध्ययनअन्तर्गत लिङ्ग र लैङ्गिकता पर्दछन्। नेपाली भाषामा लिङ्ग र लैङ्गिकता शब्दलाई अङ्ग्रेजीको 'सेक्स' र 'जेन्डर' शब्दको अनुवादका रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। लिङ्ग र लैङ्गिकतालाई एकै अर्थमा प्रयोग गर्ने प्रचलन रहे पनि यी दुवै भिन्नभिन्न अर्थमा प्रयोग हुने शब्द हुन् (आचार्य, २०७४, पृ. १)। लिङ्ग प्राकृतिक हुन्छ र जैविक विशेषता आनुवंशिक रूपले नै निर्धारित हुन्छ। जैविक कारणले नारी र पुरुषका यौनाङ्गहरूमा भिन्नता पाइन्छ। यही आधारमा यसलाई प्राकृतिक भनिएको हो र सामाजिक प्रक्रियाभन्दा विपरीत अर्थमा (बिल्टन र अन्य, सन् १९९६, पृ. २०३) लिइएको हो। जेन्डरको अवधारणा लिङ्गको विपरीत अवधारणा हो। यसले सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भमा नारी र पुरुषको भूमिकालाई विश्लेषण गर्छ। यो व्यक्तिको सामाजिक, सांस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक पक्ष हो जसको निर्माणमा प्राकृतिक वा जीववैज्ञानिक तत्त्वको कुनै प्रकारको सम्बन्ध र भूमिका हुँदैन। (भट्टराई, २०७७, पृ. १०७)। यसरी लिङ्ग जैविक आधारमा देखापर्ने महिला र पुरुषविचको भिन्नता अनि लैङ्गिकता सामाजिक सांस्कृतिक कारण नारी र पुरुषविच सृजना भएको भिन्नभिन्न भूमिका हो भन्ने विचार उल्लेख भएको छ। नारी र पुरुषको यो भिन्नतामा जैविक तत्त्वको कुनै भूमिका नरहेको तर सामाजिक परिवेश र विचारधाराले प्रभाव पारेको प्रस्ट भएको छ। त्यसैले लिङ्ग प्राकृतिक हो भने लैङ्गिकता कृत्रिम कुरा हो।

सामान्यतः प्रकृतिले मानवलाई दुई किसिमको शारीरिक संरचना दिएको हुन्छ जसलाई मानवले महिला र पुरुष भनेर नामकरण गरेको छ। प्रत्येक समाजमा रहेका व्यक्तिहरूलाई जब जैविकीय रूपमा यो महिला, यो पुरुष भनेर सम्बोधन गरिन्छ भने त्यसलाई लिङ्ग भनिन्छ। लिङ्ग छुट्याउने आधार पनि सबै समाजमा एकै किसिमको हुन्छ (आचार्य, २०७४, पृ. २)। यस्तो भिन्नता शारीरिक पक्षसँग सम्बद्ध हुन्छ। महिलाको शरीरमा मासिक स्राव, गर्भधारण र स्तनपानको क्षमता हुनु तथा पुरुषको शरीरमा वीर्य उत्पादन गर्ने क्षमता हुनु महिला र पुरुषविच देखिने प्राकृतिक भिन्नता हो। यसबाहेक महिला र पुरुषमा शारीरिक रूपमा कुनै भिन्नता पाईदैन (भट्टराई, २०६८, पृ. २६०)। तर महिला र पुरुषको शारीरिक बनावटको आधारमा समाजले भिन्नभिन्न सामाजिक-सांस्कृतिक भूमिका निर्माण गरेको हुन्छ। यसैलाई लैङ्गिकता भनिन्छ। तसर्थ, लिङ्ग सार्वभौमिक र जैविक विषय हो भने लैङ्गिकता सामाजिक-सांस्कृतिक सन्दर्भमा निर्मित विषय हो।

समाजले महिला र पुरुषका विचमा निर्धारित गरेका मूल्यमान्यता, अवधारणा, संस्कार व्यवहार आदिको समष्टि रूपलाई लैङ्गिकता शब्दले जनाउँछ। लैङ्गिकताले सामाजिक सम्बन्धका आधारमा निर्माण भएको सामाजिक संरचनामाथि नियन्त्रण गर्ने सांस्कृतिक अवधारणा र अभ्यासलाई बुझाउँछ (बार्कर, सन् २००८, पृ. ४८०)। लिङ्गगत भिन्नताका आधारमा समाजले पुरुष र महिलाका लागि जेजस्ता सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक,

मानववैज्ञानिक, सांस्कृतिक तथा पारिवारिक भूमिका निर्धारित गरिएको हुन्छ, ती सबैलाई लैङ्गिकताअन्तर्गत राख्न सकिन्छ (खनाल, २०७५, पृ. १)। लिङ्ग प्राकृतिक वा जैविक विषय भएकाले सबैतिर एकनासको हुन्छ भने लैङ्गिकता मानव निर्मित अवधारणा भएकाले भिन्न-भिन्न समाजमा भिन्न-भिन्न खालको हुन्छ। त्यति मात्र नभएर यो परिवारै पिच्छे, भिन्न र विशिष्ट किसिमको हुनसक्छ।

लैङ्गिक अध्ययन नारीवादी आन्दोलनको एउटा मुख्य विषयका रूपमा पश्चिमबाट सन् १९६०को दशकपछि आरम्भ भई विश्वभरि फैलिएको वैचारिक मान्यता हो (भट्टराई, २०६८, पृ. २६०)। महिला र पुरुषविचको विभेदकारी मान्यता, व्यवहार र संस्कृतिका विरुद्धमा आवाज उठाउँदै नारीका हकहितका पक्षमा गरिएको आन्दोलनको नाम नै नारीवाद हो (ढकाल, २०७०, पृ. ३३१)। महिला आन्दोलनका रूपमा विकसित नारीवाद लैङ्गिकतासम्बन्धी अध्ययनको प्रमुख आधार बनेको देखिन्छ। नारीवादले नारीत्व र पुरुषत्वलाई सांस्कृतिक निर्मित मान्छ, र लैङ्गिक अध्ययनलाई त्यस अध्ययनको आधारका रूपमा स्वीकार गर्छ (कार्टर, सन् २०००, पृ. २१७)। लैङ्गिकताभित्र महिला र पुरुषको प्राकृतिक भिन्नताको नभएर सामाजिक सांस्कृतिक भिन्नताको अध्ययन गरिन्छ। समाजमा महिला र पुरुषको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ, समाजले महिला र पुरुषलाई कस्तो भूमिका प्रदान गरेको छ, र तेस्रो लिङ्गीको पहिचान र भूमिका कस्तो छ, जस्ता विषयको लैङ्गिकतामा अध्ययन गरिन्छ (भट्टराई, २०६८, पृ. २६१)। लैङ्गिकताका बारेमा स्पष्ट हुन सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा जैविकीय पक्षसँग सम्बन्धित विषयहरूको अध्ययन गर्नु पर्दछ।

लैङ्गिकतासम्बन्धी अध्ययनको मूल विषय समाजमा महिला र पुरुषविच रहेको भिन्नता प्राकृतिक हो वा निर्मित हो भन्ने नै हो। महिला र पुरुषविच जे-जति भिन्नता देखिन्छ, त्यो प्रकृतिप्रदत्त हो वा पितृसत्ताले निर्माण गरेको हो, के पुरुष पूर्ण, शक्तिशाली र ज्ञानी हुने अनि महिला अपूर्ण, कमजोर र अज्ञानी हुने हो भन्ने जस्ता प्रश्नलाई लैङ्गिक अध्ययनले आफ्नो विषय बनाएको देखिन्छ (उपाध्याय, २०७४, पृ. ३७)। यसमा लैङ्गिक दमन, हिंसा, महिलामाथि पुरुषको दुर्व्यवहार, विचारधारा, प्रतिनिधित्व, पहिचान, प्रतिरोध आदि विषयका बारेमा अध्ययन गरिन्छ। तसर्थ, साहित्यिक कृतिमा लैङ्गिकतासम्बन्धी विचार कुन रूपमा आएको छ, त्यससम्बन्धी लेखकको दृष्टिकोण कस्तो छ, आदिको अध्ययन लैङ्गिकतामा गरिन्छ।

लैङ्गिक अध्ययनको एक महत्त्वपूर्ण अवधारणा प्रतिनिधित्व हो। प्रतिनिधित्वको सामान्य अर्थ कुनै व्यक्ति वा वस्तु वा घटनाको प्रतिनिधित्व गर्नु वा उपस्थिति जनाउनु भन्ने हुन्छ। यसले सामाजिक रूपमा स्वतन्त्र अस्तित्वबोध गर्ने कुनै व्यक्ति, समुदाय वा वर्गलाई सङ्केत गर्दछ। प्रतिनिधित्वको मुख्य विषय सामाजिक संरचनाको निर्माण कसरी भएको छ, र त्यसमा व्यक्ति वा समूहको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ भन्ने कुरालाई केलाएर हर्नु हो (भट्टराई, २०७०, पृ. ३३६)। सांस्कृतिक अध्ययनको महत्त्वपूर्ण विषयका रूपमा रहेको प्रतिनिधित्व लैङ्गिक अध्ययनको विषय पनि हो। प्रसिद्ध स्वीस भाषाशास्त्री फर्डिनान्ड डि ससुरले प्रतिनिधित्वलाई भाषिक उपस्थितिसँग जोडेर व्याख्या गरेका छन् भने स्टुअर्ट हलले प्रतिनिधित्वलाई भाषाका माध्यमबाट गरिने अर्थको उत्पादन हो भनेका छन् (गिरी, २०७०, पृ. २८)। उत्तरसंरचनावादी सबाल्टन अध्येता गायत्री स्पिवाकले सबाल्टनले आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैँ गर्न नसक्ने हुनाले बौद्धिक वर्गले लेखेर उनीहरूको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्छ (उप्रेती, २०६९, पृ. २८७) भन्ने तर्क गरेकी छन्। पाठमा तत्कालीन विमर्शात्मक संरचनामा रहेका मूलधार वा परिधीय वर्गको प्रतिनिधित्व कति मात्रामा गराइएको छ, पाठमा कुन वर्गलाई महत्त्व दिइएको छ, समाजमा रहेका जाति, वर्ग, धर्म, लिङ्ग आदि समुदायका मानिसको आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक अवस्था कस्तो छ, समाजमा कुन वर्गको प्रभुत्व स्थापित छ, तीमध्ये लेखकले कुनलाई प्राथमिकता दिएको छ, जस्ता कुराको खोजी प्रतिनिधित्वअन्तर्गत गरिन्छ (गुरुङ, २०७०, पृ. १०७)। खासगरी लैङ्गिक अध्ययनमा सामाजिक संरचनामा महिला वा पुरुष वा तेस्रो लिङ्गीको

प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ त्यसलाई हेर्नु हो । समाजमा हरेक व्यक्तिको अधिकार र प्रतिनिधित्वका हिसाबले समान र नैसर्गिक अधिकार सुरक्षित रहनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ । यही मान्यताका आधारमा के भन्ने सकिन्छ भने लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकृत भएका समुदाय पनि कुनै न कुनै रूपमा समाजमा आफ्नो प्रतिनिधित्व कायम राख्न सक्षम हुन्छन् । यही प्रतिनिधित्वका आधारमा कुनै पनि कृतिमा वर्णित पात्रको सम्यक विश्लेषण गर्न सकिन्छ । प्रतिनिधित्वका आधारमा उसको वर्गीय चरित्र, जातीय भूमिका, लैङ्गिक अवस्था आदिको जानकारी उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी पाठ, सामाजिक प्रक्रिया, सङ्कथन, विचारधारा संस्थाहरू तथा अर्थतन्त्रको आधारमा गरिन्छ (भट्टराई, २०७०, पृ. ३३६) । प्रतिनिधित्वले साहित्यमा अभिव्यक्त अर्थ पक्षको प्रस्तुतीकरण कसरी भएको छ भनी खोजी गर्दछ । प्रतिनिधित्व मूलतः कृतिमा प्रयुक्त अर्थ, भाषा र संस्कृतिसँग जोडिन्छ । यसरी प्रतिनिधित्वलाई विभिन्न सन्दर्भबाट हेर्न सकिने भए तापनि लैङ्गिक अध्ययनमा सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टिले हेर्नु उपयुक्त हुन्छ । सामाजिक सन्दर्भसँग अनिवार्य रूपले राजनीतिक अर्थ जोडिएको हुन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनान्तर्गतको प्रतिनिधित्वमा मूल संस्कृतिभन्दा परिधीय संस्कृतिसँग सम्बद्ध दमित, सीमान्तीकृत, उपेक्षित, लिङ्ग, वर्ग, जाति, भूगोल आदि विषयवस्तुहरूको महत्त्वका साथ खोजी गरिन्छ । लैङ्गिक प्रतिनिधित्वले लैङ्गिक समूहको उपस्थितिलाई जनाउँछ । यसले कुनै पनि कृतिभित्र कुन लिङ्गलाई केन्द्रमा राखिएको छ, भाषा, समय र भूगोलले कहिले, कहाँ र कुन कुराको प्रतिनिधित्व कसरी गरेको छ, इतिहासबाट अपहेलित वा उपेक्षित नारी वा पुरुष वा तेस्रो लिङ्गीको अवस्था कस्तो छ, उनीहरूको अनुभूतिको प्रतिनिधित्व भएको छ कि छैन भन्ने कुराको खोजी गर्दछ । प्रस्तुत लेखमा नेपाली समाजमा लैङ्गिक विभेदमा परेका नारीको प्रतिनिधित्व हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्नीमा*छे उपन्यासमा कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ ।

सामान्य अर्थमा पहिचानलाई व्यक्ति तथा समुदायको परिचयका रूपमा लिइन्छ । पहिचानको सन्दर्भ व्यक्ति र समुदायका लागि महत्त्वपूर्ण ठानिन्छ । यो व्यक्ति र समुदायको निजत्वसँग जोडिन्छ । पहिचान भन्नाले कुनै पनि व्यक्तिको सामाजिक हैसियत, वैयक्तिक गुण, दोष, स्वभावसम्बद्ध समष्टिगत विशेषता भन्ने बुझिन्छ (उपाध्याय, २०७४, पृ. ३९) । लैङ्गिक अध्ययनमा पहिचानको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको देखिन्छ । व्यक्ति तथा समुदायका पहिचानहरू सांस्कृतिक, राजनीतिक र सामाजिक सन्दर्भ मै बन्छन्, विग्रिन्छन् र परिवर्तन भइरहन्छन् । यसमा भाषा, धर्म, लिङ्ग, जात, राष्ट्र आदि पक्षहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । हरेक व्यक्तिको पहिचान निर्माणमा त उसले बोल्ने भाषा, उसले अँगाल्ने धर्म र संस्कृति, उसको जात र राष्ट्रियता, उसले अपनाएको व्यवसाय र उसको व्यावहारिक सम्बन्धका आधारहरूले प्रभाव पार्दछ (गिरी, २०७०, पृ. ३९) । पहिचान संस्कृति र राजनीति निर्मित हुन्छ । यो सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाले निर्माण गर्ने कुरा हो । त्यसैले व्यक्ति वा समुदायका पहिचानहरू स्थिर नभई परिवर्तन भइरहन्छन् । सामाजिक तथा राजनीतिक सम्बन्ध बदलिँदा त्यससँगै व्यक्ति वा समुदायका पहिचान पनि बदलिन्छन् ।

पहिचानले लिङ्ग, जाति, वर्ग, भाषा, धर्म, व्यवसाय, स्थान र राष्ट्रको व्यापक सेरोफेरोलाई समेट्छ (चैतन्य, २०७०, पृ. ३९) । प्रभुत्वशाली र सीमान्तीकृत वर्गलाई कुन रूपमा कृतिभित्र चिनाइएको छ, त्यसमा लेखकको कसप्रति सहानुभूति र कसप्रति वक्रदृष्टि छ, त्यस पक्षको खोजी पहिचानमा गरिन्छ (गुरुङ, २०७०, पृ. ९०७) । लैङ्गिक अध्ययनमा पहिचानका पक्षहरू अत्यन्तै उल्लेखनीय हुन्छन् । लैङ्गिक पहिचानान्तर्गत स्त्रीत्वको पहिचानले समाजमा नारीप्रतिको दृष्टिकोण र व्यवहारलाई बुझाउँछ । यसले महिलाको पहिचान, भूमिका र सामर्थ्यलाई जनाउँछ (आचार्य, २०७४, पृ. ३४) । महिलाको व्यवहार, भूमिका पुरुषकोभन्दा फरक हुन्छ जुन महिलाको पहिचान हो । पितृसत्ताद्वारा सबाल्टर्न (सीमान्तीकृत) बनाइएका महिला समुदायको अस्तित्वको खोजी गर्नु नै लैङ्गिक पहिचानको विषय हो ।

लैङ्गिक अध्ययनमा पहिचानको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको देखिन्छ। लैङ्गिक सीमान्तीकृत समुदायले समाजमा आफ्नो प्रतिनिधित्वका माध्यमबाट कुनै न कुनै रूपमा पहिचान कायम गरिरहेका हुन्छन्। त्यस्तो पहिचानका आधारमा उनीहरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ। पहिचान कायम गर्ने क्रममा उनीहरूको कतै दबो रूपमा उपस्थिति देखिन्छ भने कतै अत्यन्त फितलो उपस्थिति रहेको पाइन्छ। समाजमा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक तथा विचारधारात्मक व्यवस्थाले लैङ्गिक विभेदको सृजना गरेको हुन्छ। यस्तो विभेदले समाजमा पछाडि पारिएका समुदाय र व्यक्तिहरू लैङ्गिक उत्पीडनमा परेका हुन्छन्। यसरी उत्पीडनमा पारिएकाहरूको पहिचानको विश्लेषण गर्नु लैङ्गिक अध्ययनको मुख्य विषय हो। लिङ्गका आधारमा निर्माण गरिएको भूमिकालाई लैङ्गिक पहिचानका रूपमा लिन सकिन्छ। महिला र पुरुषको शारीरिक बनावट, समाजमा उनीहरूले गर्ने कार्य, अपनाउने धर्म, संस्कृति आदिका आधारमा उनीहरूको पहिचान भिन्न-भिन्न रहेको देखिन्छ। कृतिभित्र प्रतिनिधित्व गराइएका लैङ्गिक उत्पीडित पात्रहरूको पहिचान कुन रूपमा भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन यसमा गरिन्छ। कृतिभित्र उनीहरूको प्रतिनिधित्व गराएर मात्र उनीहरूप्रति उपकार गरेको मान्न सकिँदैन। कृतिभित्र उनीहरूलाई कुन स्तरको पहिचान दिएको छ भन्ने कुरा हेर्नु पर्दछ। नेपाली समाजमा स्थापित विमर्शका आधारमा महिला पुरुषका तुलनामा कमजोर, शक्तिहीन व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन्। यही नै महिलाको पहिचान हो। प्रधानको *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा महिला र पुरुषविच निर्माण भएको यस प्रकारको पहिचान र त्यसले पारेको प्रभावका बारेमा अध्ययन गरिएको छ।

परिणाम र छलफल

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा लिखित *स्वास्नीमान्छे* उपन्यास काठमाडौंको परिवेशमा नारीले भोग्नुपरेको लैङ्गिक विभेदीकरणका सामाजिक समस्यालाई मुख्य विषय बनाएर लेखिएको पहिलो नेपाली उपन्यास हो। पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण नारीहरू पीडायुक्त जीवन भोग्न बाध्य भएका तथा अज्ञानताका कारण पितृसत्तालाई आत्मसात गरेका नारीहरूबाट नै नारीहरू पीडित भइरहेको अवस्थालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ। बहुपत्नी पितृसत्ताको विशेषता भएकाले पुरुषहरूले दुई वा त्यो भन्दा बढी श्रीमती ल्याउने, कान्छीका कुरा सुनेर जेठी स्वास्नी र छोराछोरीमाथि शारीरिक र मानसिक हिंसा गर्ने अनि नारीनारीविचमा वैमनस्यता उत्पन्न गराई उनीहरूमाथि दमन र शोषण गर्ने सामन्तवादी प्रवृत्तिलाई यहाँ प्रमोदको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासमा मोतीमाया र उसको छोरो विनोद मात्र होइन, प्रमोदकी कान्छी श्रीमती कमला पनि प्रमोदद्वारा हिंसामा परेकी छे तर उसलाई आफूमाथि भएको अन्यायको बोधसम्म हुँदैन। मोतीमाया प्रमोद र मोहनबहादुर दुवैबाट मानसिक, शारीरिक र यौनिक हिंसामा परेकी छे। उपन्यासमा मोतीमाया, मैयाँनानी लगायतका अन्य नारी पात्रहरू सामन्तवादी समाजका पुरुषहरूबाट लैङ्गिक हिंसाको सिकार भई पहिचानविहीन भएर बाँच्न बाध्य भएको यथार्थलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासको अन्त्यमा भने पीडित नारी तथा पुरुष एकजुट भई लैङ्गिक उत्पीडनका विरुद्धमा आवाज उठाएका र त्यस कार्यमा सफलता प्राप्त गरेकाले लैङ्गिक उत्पीडित नारी समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने यस उपन्यासका प्रमुख नारी पात्र मोतीमाया र उल्लेखनीय सहायक नारी पात्र मैयाँनानीले शक्तिशाली नारीका रूपमा आफ्नो पहिचान कायम गरेका छन्। प्रस्तुत लेखमा लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवधारणाका आधारमा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

विवेच्य उपन्यासको लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र पहिचान

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा अधिकांश नारीहरू लैङ्गिक रूपमा उत्पीडित भई सीमान्तीकृत बन्न पुगेका छन्। यसकी प्रमुख नारी पात्र मोतीमायाले लैङ्गिक सीमान्तीकृत नारी समुदायको प्रतिनिधित्व गरेकी छे। उपन्यासको प्रारम्भमा नै लोग्नेद्वारा हेला गरिएर कष्टकर जीवन भोगेकी मोतीमाया नाबालक छोरोसहित आफ्नै घरको एउटा कोठाभित्र कोचिएर निरीह जीवन गुजार्न विवश देखिन्छे। एउटा छोरोसमेत भएकी मोतीमायामाथि उसको लोग्ने

प्रमोदले सौता हालेपछि ऊ लोगनेद्वारा मानसिक र शारीरिक उत्पीडनको सिकार भएकी हो । सौताका कुरा सुनेर लोगनेले उसलाई चरित्रहीन नारीको संज्ञा दिँदै नानाभाँती गाली गरेर कुटपिट गर्दा पनि ऊ प्रतिकार गर्न सक्तिन । उपन्यासमा ऊ लैङ्गिक हिंसा सहन बाध्य देखिन्छे । ऊ लोगनेद्वारा उत्पीडनमा परेको प्रसङ्गलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : एकदम भ्रुम्टेर प्रमोदले भने, “के भनिसु, च्यातिदिऊँ तेरो मुख ! लाज छैन बेस्से तँलाई बोल्न ? (तकियामुनिबाट चिष्टी भिकी देखाएर) कसले लेखेको यो चिष्टी लौ भन्, लौ भन् रणडी (चुलो समातेर भकाभक लत्याउँदै) कसले लेखेको यो चिष्टी ?” (पृ. १३)

माथि वर्णित यस प्रसङ्गबाट मोतीमाया लोगने प्रमोदद्वारा मानसिक र शारीरिक हिंसामा परेको प्रस्ट हुन्छ । छोरोसमेत भइसकेपछि लोगनेले आफूमाथि सौता हालेर ज्यादती गर्दा पनि ऊ प्रमोदलाई कति पनि दोषी ठान्दिन, बरु आफ्नै भाग्यको दोष ठानेर आँसुको सागर वहाउँदै निरीह भएर बाँच्न विवश हुन्छे । नारी जातिलाई परनिर्भतामा बाँच्न बाध्य पार्ने पितृप्रधान सामन्ती मानसिकताका कारण मोतीमाया विनाकारण आफूमाथि अन्याय, अत्यचार गर्ने पति प्रमोदका विरुद्ध प्रतिरोध पनि गर्न सक्तिन । त्यही मानसिकताको प्रभावले ऊ चेतनशून्य भएर बाँच्न बाध्य देखिन्छे ।

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको समाजमा पुरुषले महिलालाई महिला भएकै आधारमा उसमाथि मानसिक, शारीरिक, यौनिक हिंसा गरी शोषण गरेको देखिन्छ । महिला भएर जन्मेकै कारण उसलाई शक्ति एवम् अधिकारबाट विमुख गरी विभिन्न किसिमका हिंसा गर्न पुरुषहरू पछि पर्दैनन् । समाजमा पुरुषहरूले नारीलाई विनाकारण यातना दिई पीडित गर्ने गरेको पाइन्छ । तर नारीले त्यसका विरुद्ध प्रतिकार गर्न सकेको देखिँदैन । यस उपन्यासका प्रमुख नारी पात्र मोतीमायालाई पनि उसको लोगने प्रमोदले विनाकारण सौता हालेर मानसिक र शारीरिक यातना दिएको देखिन्छ । तर उसले लोगने प्रमोदका विरुद्ध आवाज उठाउन सकेकी छैन । आफूमाथि जस्तोसुकै नराम्रो व्यवहार गरे पनि सहेकी मोतीमायाले जब पाँच वर्षको नाबालक छोरो विनोदलाई समेत भातभान्साबाटै अलग गरी भोकभोकै पार्छन् तब उसको धैर्यताको बाँध टुट्छ र ऊ बाध्य भएर छोराको भोक टार्नको लागि छिमेकी हीराज्यानकहाँ पैसा सापट माग्न गएकी छ । हीराज्यानले ऊ आउनुको कारण थाहा पाएपछि लोगनेका विरुद्ध मुद्दा हालेर आफ्नो हक अधिकार प्राप्त गर्न सल्लाह दिएकी छ । तर श्रीमान्का विरुद्ध जाँदा पाप लाग्ने भन्दै उसले त्यसो नगर्ने अभिव्यक्ति दिएकी छ । ऊ पीडित भए पनि त्यसका विरुद्ध आवाज उठाउन नसकेको प्रसङ्गलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“विनोदलाई हिजो बेलुकादेखि केही ख्वाउन पाएको छैन, त्यसैले मलाई रुपियाँको खाँचो भएको हो ।”

“तपाईंले नि ?”

“अहँ ।”

“तपाईं भनेको मान्नुहुन्न, ठोकिदिनुस् न भने नालेस आजै अनि बाबुको बिहे देख्लान् तिनीहरूले ! मनै नपर्ने पापीहरू ! लातका मानिस बातले बुझ्दैनन् बुझ्नुभयो बहिनी ! ठोकिदिनुस् नालेस ! अंश लिएर तपाईं आमा छोरोले डकारी-डकारी दुध, भात, मासु खान पाउनुहुनेछ ।”

“नाई हीराज्यान दिदी ! मलाई यस्तो अर्ती नदिनुहोला । म यस्तो उपदेश पालन गर्न सक्तिनँ । आफूलाई जेसुकै गरुन्, जे भए पनि पोइ हुन्, आफूले आफ्नो कर्तव्य पुऱ्याउन सक्नुपर्छ । पोइसँग लडेर नरक जाने हिम्मत ममा छैन । पोइ परमेश्वर, यही विश्वासमा म मर्न चाहन्छु, चाहे आफूले जतिसुकै सड्कट भेल्नुपरोस् ।” (पृ. २७-२९)

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना विद्यमान भएको समाजमा पुरुषहरूले विभिन्न भ्रम फिँजाएर महिलालाई आफू अनुकूल प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् । पुरुषले महिलालाई जतिसुकै दुःख दिए पनि उनीहरू पुरुषको विरुद्धमा जाँन सक्दैनन् । परिवारभित्र बाबु, दाजु, भाइ तथा लोग्नेले भनेको आमा, बहिनी, बुहारी तथा स्वास्नीले मान्नुपर्ने हुन्छ । उनीहरूको विरुद्धमा जाँदा पाप लाग्छ भन्ने पितृसत्ताले फैल्याएको भ्रमका कारण नारी पीडित भइरहेका देखिन्छन् । त्यही भ्रमका कारण मोतीमाया आफू र आफ्नो नाबालक छोरो विनोदमाथि अत्याचार गर्ने लोग्नेका विरुद्ध मुद्दा हालेर आफू नरक जान नसक्ने अभिव्यक्ति दिन्छे । पितृसत्तात्मक सामन्ती संस्कृतिले महिलाको चेत यस्तो ग्रसित बनाएको छ कि त्यसबाट उनीहरू बाहिर निस्कनै सक्दैनन् । लोग्ने भनेका पतिपरमेश्वर हुन् । उनीहरूको खुट्टा धोएर पानी पिउँदा स्वर्ग पुगिन्छ भन्ने भ्रामक संस्कृतिमा हुर्केकी मोतीमायाले लोग्ने प्रमोदलाई मुद्दा हालेर आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्ने कार्य सोचन पनि सक्तिन । यो सबै पितृसत्तात्मक उत्पीडनकारी संस्कृतिकै प्रभाव हो । लोग्ने प्रमोदद्वारा प्रताडित भएर पनि उसैलाई भगवान् ठान्दै उससँग लडेर नरक जाने सामर्थ्य आफूमा नभएको भाव व्यक्त गर्छे । मोतीमाया पुरुषसत्तात्मक सामन्ती संस्कृतिकै कारण भ्रमवश त्यसैलाई नै सत्य ठानेर त्यसैको पक्षपोषण गरिरहेकी देखिन्छे ।

लोग्नेले आफूलाई मात्र नभएर छोरो विनोदलाई समेत दुर्व्यवहार गर्दा पनि मोतीमाया उसको अनुत्तरदायी चरित्रप्रति कुनै प्रश्न गर्न सक्तिन । वरु ऊ भगवान्का सरणमा गएर दुःखलाई सहन गर्ने शक्ति प्राप्त होओस् भन्ने कामना गर्छे । मोतीमाया कमजोर भएको अवस्थालाई उसकै अभिव्यक्तिमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“हे प्रभु, दुःखभञ्जक, मेरो आँसु पुछ्ने यो संसारमा कोही छैन ! हे अनाथका नाथ, दुःख सागरमा डुबिरहेकी यस अबलालाई उतार ! हे सर्वान्तर्यामी करुणानिधान ! तातो फलामबाट पोलाइरहेका यस असहायमाथि पनि दृष्टिपात गर । हे भगवान्, मेरो बालक छोरोलाई बचाउन पाउनलाई जस्तै दुःख- कस्टमा पनि मलाई बाँचन सक्ने बल देऊ !” (पृ. १)

माथिको साक्ष्यमा मोतीमायाको अवस्था अत्यन्त दयनीय देखिन्छ । उसलाई सहयोग गर्ने यस संसारमा कोही नभएकाले निर्जीव भगवान्सामू सरण परेकी छे । आफूमा दुःखलाई सहन सक्ने शक्ति मिलोस् भन्दै कामना गरेकी छ । तर आफूमाथि अन्याय गर्नेका विरुद्ध आवाज उठाउन सकेकी छैन । लोग्ने भनेको परमेश्वर हो र स्वास्नी उसकी दासी हो भन्ने पितृसत्तात्मक सामन्ती सोचले मोतीमायाको चेत ग्रसित भएको छ । लोग्नेको यातना सहन नसकेर आत्महत्या गर्ने सुरले घरबाट बाहिरिसक्दा पनि बिदाका वेला लोग्नेको दर्शन गर्नु आफ्नो कर्तव्य ठान्छे र त्यही घर फर्केर आएकी छ ।

प्रमोदको ज्यादती खेप्नै नसकेपछि मोतीमाया नाबालक छोरोलाई कोठामा एकलै छोडी फेरि आत्महत्या गर्ने सोचले घरबाट निस्कन्छे । छोरोप्रतिको मातृत्व वात्सल्यले विट्बल मोतीमाया पासो चढ्न ठिक्क परिसकेपछि मोहनबहादुरले देखेको छ र उसलाई बचाएको छ । मोतीमायाको कतै जाने ठाउँ नभएकाले स्वार्थी मोहनबहादुरको घर जान बाध्य भएकी छ । बहिनी बनाएर राख्ने र आफ्नो छोरोलाई पनि भेटाइदिने वाचा गरेकाले मोतीमायाले मोहनबहादुरको विश्वास गर्छे । तर छली मोहनबहादुरले प्रेमको नाटक गरी उसलाई स्वास्नी बनाएरै छाड्छ । मोतीमायालाई केही समय भोगिसकेपछि अर्की युवतीतिर लाग्छ र उसलाई अनेक लाञ्छना लगाएर कुट्दै मध्यरातमा घरबाट निकाल्छ । मोतीमाया मोहनबहादुरबाट पनि लैङ्गिक हिंसामा परेको कुरालाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

मोहनबहादुरले आगो भएर ककुर चुटेभैं चुटी मोतीमायालाई घिसाउँ, पछाडै घरबाट निकालिदिए । कोही मानिसले पनि रोक्न सकेनन् । ढोका बाहिर पुऱ्याएर पनि मोहनबहादुर अझ कुट्दै थिए । मोतीमाया

क्वाँ-क्वाँ रूँदै थिइन् । छिमेकरूतिर हेरेर मोहनबहादुरले भने, “स्वास्ती तब मात्र स्वास्ती हो, जबसम्म लोग्नेको भलाइ चाहेर भक्ति गर्छे, जो पनि गुण्डालाई पनि अँगालिरहन्छे भने के त्यस वेला पनि स्वास्ती स्वास्ती हुन्छे ? यसको चरित्रको बारेमा म तपाईंहरूलाई के भनूँ, लाजले कुरा घाँटीमै अड्छ ।” (पृ. ८८)

मोहनबहादुरले पनि मोतीमायामाथि अत्याचार गरी घरबाट निकालिदिएको छ । ऊ एकपछि अर्को पुरुषबाट प्रताडित भएकी छ । उसमाथि प्रमोद र मोहन दुवैको पुरुष दम्भको विकृत रूप प्रदर्शन भएको देखिन्छ । नारीको चरित्रमा प्रश्न उठाई उसप्रति ज्यादती गर्न सक्ने पुरुष आफू स्वयम् चाहिँ चरित्रवान् हुनु नपर्ने पुरुषप्रधान समाजको विकृति उजागर भएको देखिन्छ । पितृसत्तात्मक समाजको हैकमवादी प्रवृत्ति नै नारीमाथि हुने यौनिक शोषणको मूल कारण हो भन्ने विषयलाई माथिका साक्ष्यले पुष्टि गरेको छ । यहाँ प्रयुक्त मोहनबहादुर नेपाली समाजमा पुरुष वर्गको प्रतिनिधि हो, जो सदैव महिलामाथि शोषण गरिरहेको छ । समाजमा पुरुषहरूले विनाकारण महिलालाई हिंसा गर्दा पनि कसैले प्रश्न गर्न सक्दैन त्यसैले उनीहरूले नारीलाई यौनतृप्तिको साधनका रूपमा प्रयोग गर्ने र उपभोग गरिसकेपछि विभिन्न आरोप लगाई उसको बेइज्जत गर्ने तथा घरबाट निकालेजस्ता निकृष्ट कार्य गर्न सक्छन् । यहाँ पनि मोहनबहादुरले मोतीमायालाई लामो समयसम्म भोगिसकेपछि अर्की नवयौवना भेटेको छ र उसलाई विभिन्न आरोप लगाएर कुट्टै घरबाट निकालेको छ । अतः मोतीमाया लैङ्गिक रूपमा पुरुषद्वारा शोषित पात्र हो । लैङ्गिक सीमान्तीकृत नारी समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने मोतीमाया यस अवस्थामा आइपुग्दा साँच्चै नै शक्तिहीन भएर पहिचानविहीन हुन पुगेकी छ । उपन्यासमा मोतीमायाको अवस्थालाई अध्ययन गर्दा पितृसत्तात्मक सामन्ती संस्कृतिले नारीलाई एउटा शरीर बाहेक अरू केही नठान्ने भएकाले उसप्रति पुरुषले मनपरी गर्न सकेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यही उत्पीडनकारी सामाजिक संस्कृतिका कारण मोतीमाया पहिचानहीन भएकी छ । मोतीमायाको माध्यमबाट उपन्यासकारले पितृसत्तात्मक सामाजिक संस्कृतिका कारण महिला प्रतिनिधित्व र पहिचानविहीन भएर बाँच्न विवश भएको सामाजिक यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

उपन्यासको अन्त्यमा मोतीमाया छोरो विनोद र मैयाँनानीको सहयोगमा घर फर्कन सफल भएकी छे । उसमाथि अन्याय गरी घरबाट निकाल्ने उसको लोग्ने प्रमोद र सौता कमलालाई मैयाँनानीले गोली हानी हत्या गरेपछि ऊ आफ्ना घरमा फर्किन सकेकी हो । त्यसपछि भने ऊ सामुदायिक भूमिकामा देखिएकी छे । उसमाथि अत्याचार गर्ने उसको लोग्ने प्रमोद र सौता कमलाको हत्या गरी उसलाई सामुदायिक भूमिकामा ल्याइएको सन्दर्भलाई यी साक्ष्यबाट पुष्टि गर्न सकिन्छ: “प्रमोद र कमलालाई मार्नमा म एकदम सावित छु, मानैपरेर मैले मारेकी हुँ ।” मैयाँनानीले भनिन् (पृ. १४४) । विनोदले आफ्नो घर ‘मैयाँ-मन्दिरको नामले, आफ्नी आमा मोतीमायाको अध्यक्षतामा ‘मैयाँ-महिला संघ’ स्थापना गराई त्यही संघलाई अर्पण गरिदिए । (पृ. १४७)

मोतीमायालाई घर छोड्न बाध्य पार्ने लोग्ने प्रमोद र सौता कमलालाई मैयाँनानीले समाप्त गरेर उसलाई घर फर्कने वातावरण तयार गरिदिएको देखिन्छ । त्यसपछि ऊ आफ्नो छोरो विनोदसँगै रहेकी र छोरो विनोदले आफ्नो घर ‘मैयाँ-महिला संघ’का नाममा रूपान्तरित गरी त्यसको अध्यक्षतामा आमा मोतीमायालाई स्थापित गरेपछि भने ऊ सामुदायिक भूमिकामा देखिएर नयाँ पहिचान बनाउन सफल भएकी छ । उत्तरसंरचनावादी सबाल्टर्न अध्येता गायत्री स्पिवाकले सबाल्टर्नले आफ्नो प्रतिनिधित्व आफै गर्न नसक्ने हुनाले उनीहरूको प्रतिनिधित्व बौद्धिक वर्गले गराउनुपर्छ (उप्रेती, २०६९, पृ. २८७) भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । यसै मान्यता अनुरूप उपन्यासमा विनोद र मैयाँनानीले वैचारिक र व्यावहारिक दुवै तरिकाले प्रतिनिधित्व गरिदिएर मोतीमायालाई सहयोग गरेका छन् । त्यसैले उसले आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न सफल भएकी छे ।

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा मैयाँनानी उल्लेखनीय सहायक नारी पात्रको रूपमा देखापरेकी छ । उसले शोषित-पीडित नारी समुदायको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । पितृसत्तात्मक समाजका पुरुषहरूबाट लैङ्गिक हिंसाको सिकार भएकी मैयाँनानी वेश्याका रूपमा परिचित पीडित पात्र हो । मैयाँनानी पीडित भएको सन्दर्भलाई उसकै अभिव्यक्तिमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“म पनि आफ्ना जमानामा सतीत्व र स्त्रीत्वको निकै घमण्ड भएकी आइमाई थिएँ, तिमीलाई जस्तै मलाई पनि मेरा पोइले ममाथि दानवहरूले पनि नगर्ने अत्याचार गरे । सबभन्दा सजिलो उपाय परपुरुषसित हाँसिरही भन्ने शङ्काको निहुँ थापी चुट्टै उनले मलाई कुकुर निकालेभैं निकालिदिए । पोइबाट पर भएर पनि उनको धर्ममा बस्न मैले निकै कोशिश गरें । ‘फलाना ठाउँमा एउटी चरी छ’ भन्दै गुण्डाहरू बैरिन लागे । ‘धर्म त म केही गरेर पनि नष्ट गर्न दिन्न’ भन्ने ह्याउ गरी मेरो पालि जोगिनी भएर पशुपतिको एउटा पाटीमा बसेर भिक्षाटन गरेर जिन्दगीको दिन गन्न लागें । म बसेको ठाउँमा जोगी र जोगिनीहरूकै बस्ती थियो । गुण्डा लोग्नेमानिसहरू जोगीको भेषमा लुकेर पनि सिकार ताकिरहँदा रहेछन् । आँखा नलाग्न पर्ने वैरागी भेषले छोपेर बस्दा गुण्डाहरूले मेरो गालामा रगत देखिहाले । अनि फसाउन खोजिहाले । तैपनि धेरैबाट त बचिरहेकै थिएँ, एक बदमाशले त मौका छोपेर जबर्जस्तीको व्यवहार गरिहाल्यो । के लाग्यो ? कहाँ जाने ? सहेर बसिरहेकै थिएँ । जोगिनी नै बनिरहेकी थिएँ । हुँदाहुँदा त्यो एकजनाले मात्र होइन अरू २-४ जनाले पनि मेरो सतीत्व भङ्ग गरिदिए ।” (पृ. १०८)

माथिको साक्ष्यमा मैयाँनानी सज्जन भएर पनि दुर्जन बनाइएकी छे । उसमा सतीत्व र स्त्रीत्वको बोध हुँदाहुँदै पनि ऊ वेश्या बनाइएकी छे । पुरुषप्रधान समाजले नारीलाई न घरभित्र न घर बाहिर न गृहस्थी गरेर बस्दा न सन्यासी रूप धारण गर्दा कतै पनि सुरक्षित भएर बाँच्न दिइएको छैन । नारीलाई पुरुषको वासनातृप्तिको साधन बनाएर निरीह जीवन बाँच्न बाध्य पार्ने पितृसत्ताका कारण मैयाँनानी जोगिनी भएर हिँड्दा पनि जोगीकै भेष धारण गर्ने पुरुषहरूबाट यौनहिंसाको सिकार भएकी छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको समाजमा प्रभुत्वशाली पुरुषहरूले विभिन्न बाहनामा महिलालाई मानसिक, शारीरिक एवम् यौनिक हिंसा गरेर शोषित-पीडित बनाउँछन् । मैयाँनानीलाई पनि जोगीकै रूप धारण गर्ने पुरुषहरूले नै यौनिक हिंसा गरेर पीडित बनाएका छन् । उपन्यासमा मैयाँनानी पुरुषहरूबाट प्रताडित लैङ्गिक सीमान्तीकृत नारीहरूको प्रतिनिधि हो भन्ने स्पष्ट भएको छ ।

मैयाँनानी लोग्नेले घरबाट निकालेपछि जोगिनी भएकी छे । तर ऊ त्यहाँ पनि सुरक्षित भएकी छैन । भिक्षा माग्न गएको घरभित्रकै गुण्डाबाट बलात्कृत भएपछि त्यसैलाई लोग्ने स्वीकार्न विवश देखिन्छे । त्यसबाट एक छोरी पनि जन्मेपछि उसले अर्की आइमाई पट्याएको छ र उसलाई बुढी गाई धपाएभैं धपाइदिएको छ । जोगिनी हुँदा पनि मैयाँनानी लैङ्गिक उत्पीडनमा पर्न विवश भएको कुरा तलका साक्ष्यबाट पुष्ट भएको छ :

“भिक्षाटनको वृत्ति थियो । एक दिनमा चौपाटन शहरमा भिक्षा माग्न गएकी थिएँ । मलाई थाहा थिएन, म एउटा गुण्डाको घरमा पसिछु । त्यसलाई जोगिनी पनि मन परिराखेको रहेछ किनकि उसले कोही सिकार नपाइराखेको रहेछ । अनि मेरा गालामा उसले पानी देख्यो । जबर्जस्ती गरी उसले त मलाई माथि लगी आफ्नै बनाइदियो । मलाई कराउनसम्म पनि लाज भयो, डर भयो, बस उसलाई सत्र परिहाल्यो । त्यस बेलादेखि मेरो जोगिनी भेषले गृहस्थीको भेषमा काँचुली फेच्यो ।”

“४-५ वर्ष म उसकी जोडी भएर बसेँ । गुण्डालाई के छ र अघाइसकेको र अर्की एउटी सिकार भेटिएको, बस मलाई बुढी गाई धपाएभैं धपाइदियो । त्यसको तर्फबाट मेरी एउटी छोरी पनि छ । छोरी उसकहाँ नै छ । छोरीलाई सम्भेर बेग्लै मेरा आँखा आँसु खसाइरहन्छन् ।” (पृ. १०९)

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना विद्यमान रहेको समाजमा पुरुषले नारीलाई शारीरिक, मानसिक एवम् यौनिक शोषण गरी पीडित बनाएको पाइन्छ। यहाँ पनि मैयानानी एकपछि अर्को पुरुषबाट मानसिक, शारीरिक एवम् यौनिक रूपमा शोषित भएकी छे। उसको अवस्था अत्यन्त दयनीय देखिन्छ। ऊ यस परिवेश र पहिचानसम्म आइपुग्दा साच्चिकै शक्तिहीन बन्न पुगेकी छे। ऊ नारी भएकै कारणले पितृसत्तात्मक सामाजिक समाजका प्रभुत्वशाली पुरुषहरूद्वारा लैङ्गिक हिंसाको सिकार बनेकी छे।

मैयानानीले पुरुषप्रधान सामाजिक संरचनाका कारण आफूले धेरै शारीरिक र मानसिक प्रताडना खेप्नु परेको भए तापनि अन्ततः उसले त्यही पीडालाई हतियार बनाएर जीवनमा सशक्त ढङ्गले विद्रोहको पाइला उचालेकी छे। यसक्रममा लैङ्गिक र यौनिक व्यभिचारको अन्त्य गर्न यौनकर्मीकै रूपमा भए पनि क्रान्ति तथा विद्रोह गर्ने संस्थाको स्थापना गर्न सक्षम भएको देखिन्छ। समाज र देशमा जागृति ल्याउनका लागि सबभन्दा पहिला महिला समाज नारी जातिको नै उन्नति हुनुपर्ने, लैङ्गिक सचेतना अधिकार तथा स्वतन्त्रताका लागि विद्रोह र क्रान्ति आवश्यक हुने भएकाले मैयानानी त्यसतर्फ अग्रसर भएकी छे। उपन्यासको सुरुमा मैयानानीले लैङ्गिक सीमान्तीकृत नारी समुदायको प्रतिनिधित्व गरे पनि अन्त्यमा चेतनशील, विद्रोही एवम् क्रान्तिकारी नारीका रूपमा आफ्नो पहिचान कायम गरेकी छे। यस सन्दर्भमा निम्नलिखित साक्ष्य प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

“समाज खाने कीरालाई जिउँदो राख्नु पाप हो” बोल्दै मैयानानीले प्रमोदलाई ताकेर हानिदिइन्। छातीमै लागेर प्रमोद ढलिहाले, ढल्नासाथै खतम कमलाले चिच्याउनसम्म पनि पाएकी थिइन् “यो काण्डकी मुख्य नायिका, समाजकी कलङ्कनी तिमि हौं” भनेर मैयानानीले कमलालाई पनि पेस्तोल छाडेर खतम गरिदिइन्। (पृ. १४०)

माथिको साक्ष्यमा मोतीमाया र विनोद दुवैलाई अन्याय गर्ने प्रमोद र कमलालाई मैयानानीले गोली हानी हत्या गरेकी छे। समाजका कलङ्कका रूपमा रहेका ती दुवैलाई बाँच्ने अधिकार नभएको ठहर गर्दै उसले त्यस्तो कार्य गरेको देखिन्छ। मोतीमायालाई वेश्याको कोठीमा पुऱ्याउने वातावरण तयार गर्ने प्रमोद र कमला समाज खाने कीरा भएकाले उनीहरूलाई जिउँदो छोड्न नहुने धारणा मैयानानीको देखिन्छ। तसर्थ, समाजका लैङ्गिक समस्याका कारकतत्व प्रमोद र कमला दुवैलाई खतम गरेर सगर्व जेल जाने साहस भएकी मैयानानीलाई क्रान्तिकारी पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ। आफ्नै आँखा अगाडि एउटी महिलामाथि पुरुषले लोग्ने भएको नाताले उसमाथि अन्याय गरेको र उसको बचाउ गर्न खोज्नेलाई समेत मार्न खोजेको घटना दृश्यलाई उसले मूकदर्शक बनेर हेर्न सकिन। वरु त्यसका विरुद्धमा उसले तुरुन्त कडा कदम उठाएकी छे। यो घटनाले ‘घरेलु हिंसा कसैको निजी मामला नभएर सार्वजनिक विषय भएको र त्यसको प्रतिकारमा आवाज उठाउनु सबैको कर्तव्य हो’ भन्ने नारी अभियन्ताहरूको स्वरलाई आत्मसात गरेको देखिन्छ। नारीले हिंसामुक्त जीवन जिउन पाउनु पर्छ। साथै समाजका कुनै पनि अपराधीलाई टाउको उठाउन नसक्ने गरी निर्मूल पार्नु पर्छ भन्ने आशय मैयानानीको देखिन्छ। महिलामाथि हुने गरेका हिंसाका विरुद्ध सङ्गठित भएर आवाज उठाउनु पर्छ, भन्ने चेतनाको विकास मैयानानीमा आइसकेको देखिन्छ। त्यसैले ऊ मोतीमायामाथि अन्याय गर्नेका विरुद्ध क्रान्तिकारी कदम उठाउन तयार भएकी छे। महिलामाथि शोषण गर्ने पितृसत्तात्मक सामन्ती संरचनाका विरुद्ध शक्तिशाली कदम उठाउने मैयानानीले चेतनशील, विद्रोही तथा क्रान्तिकारी नारीका रूपमा आफ्नो पहिचान कायम गरेकी छे।

वेश्या बन्नु राम्रो र गर्वको विषय नभए पनि समाज सुधारका लागि आर्थिक सङ्कलनको कुनै उपाय नभएको र पितृसत्तात्मक समाजले महिलालाई हिंसाजन्य व्यवहार, यौनिक उपभोग तथा अधीनमा मात्र राख्ने गरेकाले मैयानानीले वेश्यावृत्तिजस्तो निकृष्ट पेसा आफूले अपनाउन बाध्य भएको बताएकी छे। आम नारीलाई

वेश्या नबनाएको तर वेश्या बनिसकेका नारीलाई मात्र यो पेसामा समलग्न गराएर आर्थिक उपार्जन गरी समाज विकासका लागि खर्चेको अभिव्यक्ति दिएको छ । यस प्रसङ्गलाई उसकै अभिव्यक्तिमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“हामी रण्डी जरुर हौं, तर रण्डी हुनाको निम्ति रण्डी भएका होइनौं, सती हुने हाम्रो गर्व र गौरव बलात्कारका कारणले चूर्ण भई रण्डी भइसकिएका हुनाले पनि रण्डी बनिरहेका हौं । तर रण्डी भएर पनि हाम्रो ध्येय र उद्देश्य समाज सिगानुं छ । समाज सुधारको निम्ति अर्थको पनि जरुरत छ, त्यो पूर्ति गर्न हामीले अरू कुनै उपायबाट पनि सकेनौं । पैसा कमाउने व्यवस्था हाम्रो निम्ति समाजमा बिल्कुलै नभएको, सबै कुराबाट सारा दृष्टिबाट तपाईंको समाजमा हामी नालायक, नगण्य ठहरिएका छौं अनि केलाग्यो ? विवश भएर हामीले रण्डी भएरै पनि कमाऔंला र समाजलाई ठीक गरौंला भनेर पल्लेटी कस्यौं किनभने हामी त्यसै पनि जर्बजस्ती रण्डी भइसकेका थियौं ।” (पृ. १३२)

माथिको साक्ष्यबाट पितृसत्तात्मक सामन्ती समाजले निर्माण गरेको उत्पीडनकारी आर्थिक संस्कृतिप्रति मैयानानीले विद्रोह गरेको प्रस्ट भएको छ । महिलालाई वेश्या हुन बाध्य पार्ने पितृसत्तालाई उसले चुनौती दिएको छ । त्यसैले समाजले निकृष्ट ठानेको वेश्यावृत्तिलाई अपनाएर आर्थिक सङ्कलन गरी समाज विकासको अपेक्षा गरेकी छे । वेश्या हुन कसैलाई रहर नभएको तर पितृसत्ताले नै नारीलाई वेश्या बन्न बाध्य बनाएको बताउने मैयानानी वेश्या भएर पनि समाज परिवर्तनको पक्षमा उभिएकी छ । वेश्या पेसाबाट कमाएको पैसा महिला हिंसाका विरुद्ध खर्च गरेकी छ । वेश्यालय खोलेर बसे पनि व्यक्तिगत स्वार्थका लागि त्यसको आम्दानी खर्च नगरेर हिंसामा परेका महिलाहरूको उत्थानका लागि प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

मैयानानीको संस्थामा वेश्या नभएकालाई बनाउने नभएर भएकालाई नै त्यस कार्यमा संलग्न गराइएको र कसैलाई जर्बजस्तीमा त्यो पेसा अपनाउन जोड दिएको छैन । मोतीमायालाई पनि उसको संस्थामा गायन क्षेत्रमा संलग्न गराइएको देखिन्छ । उसको संस्थाको उद्देश्य नै नारी उत्थान रहेको छ । नारीको उन्नति नभई समाज अनि देश विकास नहुने सम्झी नारी हक अधिकारको पक्षमा वकालत गरेको देखिन्छ । यस अर्थमा ऊ परिवर्तनको संवाहक भएको प्रमाणित हुन्छ । उपन्यासमा उसले आफूलाई लैङ्गिकताका पक्षमा उभ्याएकी छ । सुरुमा लैङ्गिक सीमान्तीकृत नारी समुदायको प्रतिनिधित्व गरेकी मैयानानीले अन्त्यमा चेतनशील, विद्रोही एवम् क्रान्तिकारी नारीका रूपमा आफ्नो पहिचान कायम गरेको देखिन्छ ।

उपन्यासमा जुईनानी, लीला, वासन्तीजस्ता पात्रहरू पनि लोग्नेबाट तिरस्कृत भई घरबाट निकालिएपछि वेश्यावृत्ति गर्न बाध्य भएका देखिन्छन् । उनीहरू पुरुषबाट लैङ्गिक हिंसा सहन विवश सीमान्तीकृत नारी समुदायका प्रतिनिधि हुन् । उनीहरूले पनि मैयानानी कै संस्थामा आबद्ध भएर आफूमाथि भएको उत्पीडनका विरुद्ध प्रतिकार गरेकाले चेतनशील नारीका रूपमा आफ्नो पहिचान कायम गर्न सफल भएका देखिन्छन् ।

निष्कर्ष

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नीमान्छे उपन्यासको अध्ययन गर्दा लैङ्गिक रूपमा किनारीकृत हुन बाध्य भएका नारी समुदायको प्रतिनिधित्व सशक्त रूपमा भएको देखिन्छ । उपन्यासमा उत्पीडनकारी सामाजिक संरचना र सामन्ती अर्थव्यवस्थाका आडमा पुरुषले विभिन्न बाहनामा महिलालाई अन्याय, अत्याचार तथा दमन गरी लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकृत बनाइएको देखिन्छ । पितृसत्तात्मक समाजका पुरुषबाट मात्र होइन, सोही मानसिकताका महिलाबाट नै पनि नारी लैङ्गिक हिंसामा परेका देखिन्छन् । ती सीमान्त समुदायका नारी नवीन पहिचान निर्माणका लागि प्रयासरत छन् । उपन्यासमा पितृसत्तात्मक सामन्ती संरचनाका आडमा सुरुमा पुरुषले

महिलामाथि हिंसा गरी उनीहरूको प्रतिनिधित्व दमित तथा पीडितका रूपमा भई नारीको पहिचान विद्रूप बन्न पुगे पनि अन्तमा उपन्यासको मुख्य भूमिकामा उपस्थित लैङ्गिक उत्पीडित नारीका पक्षमा अन्य सीमान्तीकृत पुरुष र महिला सङ्गठित भएर मूलधारको लैङ्गिक संस्कृतिका विरुद्ध प्रतिकार गरी नवीन संस्कृतिको निर्माण गर्न सफल भएकाले नारीको पहिचान शक्तिशाली बन्न पुगेको छ । यही नै यस उपन्यासको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । प्रधानले उपन्यासमा लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र पहिचानको सन्दर्भलाई प्राथमिकता दिएर लैङ्गिक रूपमा किनारीकृत नारी समुदायको आवाजलाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरी शक्तिशाली बनाएको देखिन्छ । यसरी पितृसत्तात्मक समाजका पुरुष र सोही मानसिकताका महिलाबाट नारीमाथि भएका लैङ्गिक हिंसा तथा विभेदहरूको चित्रण गर्दै ती समस्याको समाधानका लागि महिला तथा पुरुष मिलेर लैङ्गिक समतामूलक समाजको निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने सचेत विचार यस उपन्यासमा सघन रूपमा प्रस्तुत भएको छ । हृदयचन्द्रसिंह प्रधान लैङ्गिक समस्यालाई औँल्याउने मात्र होइनन् कि त्यसको व्यावहारिक समाधानतर्फ पनि उन्मुख देखिन्छन् । उनको उपन्यासले नेपाली समाजको एउटा कालखण्डमा व्याप्त उत्पीडनकारी सामाजिक संरचना र संस्कृतिलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गरेको मात्र छैन, त्यसको व्यावहारिक समाधानको बाटो देखाउन पनि सक्षम छ, भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भसामग्री

- आचार्य, बलराम (२०७४). *लैङ्गिक समाजसास्त्र* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौँ : नेशनल बुक सेन्टर ।
- उपाध्याय, अचुतराज (२०७४). *त्रिदेवी उपन्यासको सांस्कृतिक अध्ययन*. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९). *सिद्धान्तका कुरा* (चौथो संस्क.). काठमाडौँ : अक्षर क्रियसन्स ।
- कार्टर, एरिका (सन् २०००). "जेन्डर". *कल्चरल एन्ड क्रिटिकल थियोरी* (सम्पा.माइकल प्याने.). मासाचुएटस : ब्ल्याकवेल पब्लिसर्स लिमिटेड ।
- खनाल, राजेन्द्र (२०७५). *लैङ्गिक समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*. कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- गिरी, अमर (२०७०). सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा. *भृकुटी* (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क, भाग १९). पृ. ११(४६) ।
- गुरुड, सुशान्त (२०७०). भूमण्डलीकरण र सांस्कृतिक अध्ययन. *भृकुटी* (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क, भाग १९). पृ. १०३(१२) ।
- चैतन्य (२०७०). समकालीन बुर्जुवा दर्शन र सांस्कृतिक अध्ययन. *भृकुटी* (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क, भाग १९). पृ. १४२(६५) ।
- ढकाल, रजनी (२०७०). सांस्कृतिक अध्ययनमा लैङ्गिकता. *भृकुटी* (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क, भाग १९). पृ. ३२७(३३) ।
- प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह (२०७४). *स्वास्नीमान्छे* (दसौँ संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बार्कर, क्रिस (सन् २००८). *कल्चरल स्टडिज थियोरी एन्ड प्राक्टिस* (तेस्रो संस्क.). लन्डन : सेज पब्लिकेसन्स ।
- बिल्टन, टोनी, केभिन बोनेट, पिप जोनेस, डेभिड स्किनर, मिचेल स्टयानवर्थ र आन्ड्रिउ वेब्सटर (सन् १९९६). *इन्ट्रोडक्टरी सोसियोलोजी* (तेस्रो संस्क.). लन्डन र न्युयोर्क : पाल्त्रोभ

उमादेवी गुरागाई/ स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा लैङ्गिकता....

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६८). लैङ्गिक समालोचना. रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सैद्धान्तिक खण्ड) राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम (सम्पा.). काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०). सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्त. भृकुटी (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क. भाग १९). पृ. ३३४(४४) ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ. काठमाडौं : भँडीपुराण प्रकाशन ।

